

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА КАТЕГОРІЇ «ВІДМОВА»

Досліджено правову природу категорії «відмова» у цивільному праві. Розглянуто та проаналізовано наукові точки зору щодо даного питання, з'ясовано юридичну природу категорії «відмова».

Ключові слова: відмова, правочин, юридичний акт, правова природа, одностороннє волевиявлення.

У науці цивільного права питання юридичної природи відмови від суб'єктивних прав не є окремим предметом дослідження. Серед науковців його вивчали М. М. Агарков [1], Г. Вальсман [4], Ю. С. Гамбаров [6], Д. Д. Гримм [10], М. О. Єгорова [12], І. В. Спасибо-Фатєєва [20] та ін.

Під час ознайомлення з позиціями вчених з цього питання звертають на себе увагу такі терміни, як «правочин», «принцип», «розпорядчий акт», «юридична дія», «договір», «розпорядження», «односторонній акт», «юридичний акт», «заява особи», «вираз бажання», «одностороннє волевиявлення», «умисна втрата», «вираз волі», «техніко-юридичний метод», «санкція», «захід оперативного впливу».

Це свідчить, що в цивілістиці відсутня єдина точка зору щодо визначення правової природи відмови від права, що зумовлює необхідність її детального дослідження. З'ясування юридичної природи відмови від права має важливе практичне значення, оскільки дозволяє визначити відповідні норми права, що поширюють свою дію на її (відмову від права) регулювання.

Аналіз точок зору вчених з даного питання надає змогу виокремити дві позиції щодо юридичної природи відмови від права: її розуміння як правочини та кваліфікація відмови як інших різноманітних правових явищ – принципу, методу, юридичного акта тощо.

Так, на думку Ю. С. Гамбарова, ні відчуження, ні зречення від прав не є самостійними юридичними правочинами, подібними купівлі-продажу, заповіту

тощо. Це лише *принципи*, що виступають в різних юридичних правочинах у одежі або дерелікції – при речових правах, або прощення боргу – при зобов’язальних, або формального зречення в спадковому праві та ін. Тому ні для відчуження у вузькому сенсі, ні для зречення від прав не можна й думати про загальне вчення щодо умов дійсності, здійснення і юридичних наслідків належних до них відносин [6, с. 649-650].

Однак таку позицію навряд чи можна підтримати. Відмова не може бути визнана принципом, оскільки під останнім у теорії права розуміється основоположні загальноприйняті норми, що виражають властивості права і мають вищу імперативну юридичну силу, тобто виступають як незаперечні вимоги, що висуваються до учасників суспільних відносин з метою встановлення соціального компромісу [19, с. 258]. З вищенаведеного випливає, що категорії «відмова» не властиві такі ознаки, як основоположність, загальноприйнятність, вища імперативна юридична сила тощо.

Деякі вчені юридичну природу категорії «відмова» визначають як самостійний, специфічний й одночасно малодосліджений *техніко-юридичний метод* регулювання сучасної правової дійсності [8, с. 72]. Під методом правового регулювання розуміється сукупність способів, прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини. Це заборони, дозволи, зобов’язання, заохочення, рекомендації, покарання [19, с. 356]. Тобто це загальні абстрактні засоби правового регулювання. Вищенаведене визначення «юридичної відмови» суперечить її суті. Адже відмова від права є реалізацією особою свого суб’єктивного права, а отже, є вільним її волевиявленням.

Заперечуючи розуміння відмови як правочину, Д. Д. Гримм звертав увагу на те, що юридичними правочинами не вичерпується коло дозволених юридичних актів. Зокрема, від правочинів необхідно відрізнити такі реальні *розпорядчі акти*, в яких проявляється виключний вплив особи на предмети зовнішнього світу (наприклад, *occupatio rei nullius, derelictio* (тобто відмова від права власності)) [10, с. 89]. Застосування поняття «розпорядчі акти» у сфері приватного права щодо реалізації правомочності приватної особи (зокрема, у

формі *derelictio*) є недоцільним. Так, згідно з наказом Державного комітету з питань регуляторної політики та підприємництва «Щодо організації роботи місцевих та регіональних галузевих рад підприємців» від 03.07.2009 р. № 117 до розпорядчих актів належать рішення, розпорядження, доручення та інші документи місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб [17]. Таким чином, особа у сфері приватного права не може видавати розпорядчих актів, оскільки не має статусу посадової особи, а отже, не наділена відповідними повноваженнями. Проте якщо розуміти розпорядження як одне з правомочностей власника (поряд з володінням та користуванням), яке у цивільному праві тлумачиться як можливість визначити юридичну долю речі, відмову від права можна вважати правочином.

Зокрема, у Німецькому цивільному уложенні під розпорядженням розуміється волевиявлення, яке безпосередньо викликає втрату права або зміну, що обтяжує право (юридичний правочин), за допомогою чого воно безпосередньо переноситься, обтяжується, змінюється або припиняється. Відмова є одним з видів розпоряджень, а отже юридичним правочином [7, с. 175].

В. А. Умова у широкому сенсі поняття договору дарування відносить до нього відмову від набуття права, коли від цього отримує вигоду інша особа [21, с. 5]. Проте такий підхід не беззаперечний, оскільки спільною ознакою таких правочинів, як заповідальний відказ (легат), призначення спадкоємця, які наводить автор поряд із відмовою від договору як прояву дарування, є лише безоплатність, що недостатньо для їх виокремлення та закріплення у самостійному понятті. Тим більш, що вчена стверджує про недопустимість вважати даруванням у власному сенсі цього слова те, коли одна особа тільки упускає можливість прирощення свого майна, від чого отримує вигоду інша особа. Хто відмовляється від одного прирощення свого майна, той не зменшує останнє, а тільки не збільшує його. Одним з випадків відмови від можливого прирощення майна є зречення від спадщини або відмови від заповідального

відказу, внаслідок чого спадщину чи легат отримує інша особа [21, с. 70-71]. Таким чином, категорія «відмова» розглядається як *дарування* у широкому розумінні, тобто є договором відповідно до ст. 717 ЦК.

В. П. Грібанов відмову особі у захисті права, що здійснює його у протиріччі з призначенням розглядає як *цивільно-правову санкцію* з тією особливістю, що вона має відносно-визначений характер [9, с. 64]. У ЦК міститься лише одна норма, а саме ч. 3 ст. 16 ЦК, яка передбачає, що суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень частин другої – п'ятої ст. 13 цього Кодексу (ч. 3 ст. 13 містить заборону зловживання правом).

Між іншим, тут необхідно звернути увагу на деякі особливості такої відмови. По-перше, її суб'єктом є певний державний орган в особі посадової особи. По-друге, особа не відмовляється від свого права, а навпаки, їй може бути відмовлено у реалізації її певного права (права на захист). По-третє, орган, до якого звернулась за захистом свого права особа, яка здійснює його всупереч з призначенням (зловживає правом) може обрати форму відмови у захисті права, яка залежить від характеру конкретного випадку зловживання (наприклад, відмова у примусовому здійсненні права, відмова у визначеному способі захисту права). По-четверте, для такої відмови важливою є підстава її застосування – здійснення особою свого права всупереч з його призначенням. Враховуючи вищенаведені особливості, вважаємо, що таку відмову певною мірою можна розглядати як цивільно-правову санкцію, оскільки її сутність полягає у настанні несприятливих юридичних наслідків.

Інші науковці відмову управнених осіб у зобов'язальних правовідношеннях відносять до *заходів оперативного впливу*, пов'язаних з відмовою вчиняти певні дії в інтересах невинного контрагента (заходи відмовного характеру) [9, с. 110]. Однак існує істотна відмінність односторонньої відмови від заходів оперативного впливу. Вона полягає в наступному: якщо останні застосовуються тільки у разі наявності факту порушення договору, то одностороння відмова від виконання договору

може застосовуватися й у випадках, коли такого порушення договірною зобов'язання не існує. На цю особливість звертав увагу і В. П. Грібанов, який зауважував, що передбачені законом випадки односторонньої відмови від договору не завжди є заходами оперативного впливу. Відмова від договору може бути віднесена до цих заходів лише тоді, коли вони застосовуються управленою особою у відповідь на порушення обов'язку іншою стороною. Якщо закон допускає відмову від договору «у будь-який час», тобто незалежно від порушення договору іншою стороною, відмову від виконання договору необхідно розглядати лише як спосіб одностороннього припинення зобов'язання, але не як захід оперативного впливу [9, с. 111].

Таким чином, поняття «відмова від договору» є ширшим ніж поняття «відмова від договору у разі його порушення (як захід оперативного впливу)». Одностороння відмова від виконання договору, як і заходи оперативного впливу є односторонньою дією управленої сторони договірною відношення. Відмова застосовується до правопорушника безпосередньо самою управленою особою без звернення до відповідних державних органів. Це свідчить про те, що заходи оперативного впливу належать до односторонніх правочинів. Цієї ж думки дотримується і М. О. Єгорова [12, с. 372].

Натомість існує й твердження, що заходи оперативного впливу, зокрема притримання, не можна віднести до односторонніх правочинів на тій підставі, що при притриманні не відбувається виникнення, зміна або припинення цивільних прав і обов'язків, як це має бути у разі вчинення правочину [5, с. 45]. З цією точкою зору не можна погодитися, оскільки наслідком притримання є зміна головного договірною відношення у вигляді тимчасової (часткової) відмови управленої сторони договору від виконання своїх обов'язків з передання предмету притримання.

Т.В. Боднар під правомірною відмовою розуміє передбачену договором або законом реалізацію учасником цивільних відносин належного йому суб'єктивного права на вчинення юридично значимої дії [3, с. 23].

Найпоширенішою серед цивілістів є бачення відмови як *правочину*. Так, Г. Вальсман розглядає відмову (зречення) як правочин, оскільки вона є дією – юридичним волевиявленням [4, с. 127].

І. В. Спасибо-Фатеева доходить висновку, що відмова від права є правочином, враховуючи серед іншого те, що в цивільному законодавстві містяться вказівки на нікчемність відмови від права; відповідно термінологія про нікчемність застосовується лише до правочинів (ст. 215 ЦК) [20, с. 95].

М. М. Агарков [1, с. 90], А. А. Югансен [11, с. 2], К. Н. Анненков [2, с. 62] також звертають увагу на волевиявлення однієї особи при вчиненні односторонніх правочинів, серед яких називають й відмову від спадщини та ін. Аналогічну позицію займає Д. І. Мейер, який вказує на те, що односторонні правочини припускають юридичну дію, спрямовану на зміни існуючих юридичних відносин і вчиняються однією особою. Наприклад, зречення від спадщини, прийняття спадщини – правочини односторонні [16, с. 138].

Можна стверджувати, що науковці до типових прикладів односторонніх правочинів відносять відмову від прийняття спадщини, відмову від права переважної купівлі відчужуваної частки у праві сумісної власності.

Проте не завжди цивілісти при розкритті категорії «відмови» (зречення) вживають безпосередньо поняття «правочин». Так, Д. І. Мейер зазначає, що зречення від права представляється *одностороннім актом* його суб'єкта [16, с. 261]. М. О. Єгорова односторонню відмову визначає як *юридичний акт* реалізації суб'єктивних права [12, с. 328]. Тобто відмова визначається через поняття акта (односторонній, юридичний). Це пов'язано з тим, що серед вчених немає єдиної точки зору щодо вживання поняття «правочин».

Ще В. І. Синайський звертав увагу, що термін «правочин» доволі неточний і зазначав, що правочин передбачає вираз волі двох сторін, тоді як юридичний акт включає в себе як вираз волі двох сторін, так і вираз волі однієї сторони [18, с. 23]. Відмова від права належить до односторонніх правочинів, оскільки містить волевиявлення однієї особи. Тому було б правильніше вживати термін «юридичний акт» як поняття більш широке, ніж поняття

«юридичний правочин» [18, с. 135]. Такої ж думки дотримувався й Д. І. Мейер, відзначаючи, що поняття «правочин» не має певного юридичного значення; проте частіше за все під правочином розуміється договір або взагалі будь-яка угода [16, с. 137].

Наприклад, В. І. Синайський визначає юридичний акт як волевиявлення, дозволене і безпосередньо спрямоване на будь-які юридичні наслідки, тобто на виникнення, припинення чи зміну прав особи. Також під юридичним актом розуміється виявлення приватної волі про те, щоб відоме право виникло, припинилось чи змінилось [18, с. 151]. У сучасній теорії держави та права загальноприйнятим є поділ юридичних дій на юридичні акти та юридичні вчинки. Юридичні акти визначаються як дії, пов'язані зі вступом особи в конкретні правовідносини з наміром досягти певного юридичного наслідку [19, с. 558].

Отже, з вищенаведеного випливає, що під визначенням юридичного акта може розумітися правочин. За ч. 1 ст. 202 ЦК правочин визначається як дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Тому висловлювання з приводу відмови (зречення) як юридичної дії [13 с. 448], одностороннього волевиявлення активного суб'єкта або виразу волі уповноваженого [14, с. 15] як заяви особи [10, с. 78], вираз її бажання [15, с. 336] не суперечать баченню відмови як одностороннього правочину.

Крім того, деякі науковці деталізують розуміння відмови як правочину шляхом вказівки на його односторонній характер, оскільки поняття правочин охоплює також дво- та багато сторонні правочини. І це абсолютно вірно, оскільки, по-перше, він є волевиявлення однієї сторони. По-друге, такий правочин спрямований на припинення права в речових правовідносинах (відмова від права власності, від сервітуту та ін.) та зміну або припинення – у зобов'язальних (відмова від виконання договору, відмова від договору). По-третє, вчиненням одностороннього правочину особа може відмовитися від свого права, будучи стороною договірної правовідносини. Наприклад,

одностороння відмова від договору підряду може здійснюватися замовником у підрядному правовідношенні (ч. 4 ст. 849).

Таким чином, різноманітні погляди вчених щодо визначення правової природи категорії «відмови» свідчать про її складний характер. Водночас вважаємо за необхідне розуміти її як односторонній правочин.

Список літератури:

1. *Агарков М. М.* Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / М. М. Агарков. – М. : ЦентрЮрИнфоР, 2002. – Т. 2. – 176 с.
2. *Анненков К.* Начало русского гражданского права. – Вып. 1 / К. Анненков. – Спб. : типография М.М. Стасюлевича, 1900. – 237 с.
3. *Боднар Т. В.* Відмова як категорія цивільного права: поняття та види / Т. В. Боднар // Розвиток цивільного законодавства: посткодіфікаційний період : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 175-річчю Київського нац. ун-у імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – С. 23-24.
4. *Вальсман Г.* Очередные вопросы в литературе гражданского права / Г. Вальсман // Вестник гражданского права. – 1913 – № 3. – С. 121–137.
5. *Веретенникова С. Н.* Меры самозащиты в российском гражданском праве : дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. Н. Веретенникова. – Екатеринбург, 2004. – 189 с.
6. *Гамбаров Ю. С.* Гражданское право. Общая часть: лекции / Ю. С. Гамбаров. – М. : Литография, 1897-1898. – 765 с.
7. *Германское право. Ч. 1: Гражданское уложение : пер. с нем.* – М. : Междунар. центр фин.-экон. развития, 1996. – 552 с.
8. *Гладышева И. П.* К вопросу о понятии «юридический отказ» / И. П. Гладышева // Юридическая наука и практика : вестн. Нижегород. академии МВД России. – 2010. – № 2 (13). – С. 72–76.
9. *Грибанов В. П.* Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – 2-е изд., стереотип. – М. : Статут, 2001. – 411 с.
10. *Гримм. Д. Д.* Лекции по догме римского права: пособие для слушателей / Д. Д. Гримм. – Изд. пятое, испр. и доп. – Петроград : государственная Типография, 1916. – 173 с.
11. *Договоры и сделки: практическое руководство по сост. договоров, сделок и деловых бумаг на основании действующего законодательства Р.С.Ф.С.Р. с примерными образцами. Вып. 1. Общая часть. Купля-продажа. Запродажа. Поставка. Мена. Дарение. Наследование по закону и завещанию / под ред. : А. А. Иогансен, В. А. Краснокутский и др.* – Петроград, 1923. – 99 с.
12. *Егорова М. А.* Односторонний отказ от исполнения гражданско-правового договора / М. А. Егорова– М. : Статут, 2008. – 508 с.
13. *Загурский Л. Н.* Элементарный ученик римского права. Общая часть / Л. Н. Загурский. – Вып. 1. – Изд. Трете, исправ. и доп. – Х. : Типография И.М. Варшавчика, 1897. – 610 с.
14. *Лебедев С.* Краткий курс русского гражданского права / С. Лебедев. – Х. : Книгоиздательство В.П. Замриц, 1914. – 280 с.
15. *Магазинер Я. М.* Советское хозяйственное право / Я. М. Магазинер. – Л. : Идание кассы взаимопомощи студентов Лгр. Инст. Нар. Хозяйства им. Фр. Энгельса, 1928. – 489 с.
16. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право / Д. И. Мейер ; за ред. : Е. Суханова, В. Ема. – 3-е изд., испр. – М. : Статут, 2003. – 831 с.

17. Щодо організації роботи місцевих та регіональних галузевих рад підприємців : наказ Державного комітету з питань регуляторної політики та підприємництва від 03.07.2009 р. № 117 / Офіційний сайт Інформаційно-правової бази: Ліга закон [Електрон. ресурс] – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/info/DP2535.html.

18. *Синайский В. И.* Русское гражданское право. Общая часть и вещное право / В. И. Синайский. – Вып. 1. – К. : Типография Р.К. Лубковского, 1914. – 330 с.

19. *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Скакун – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

20. *Спасибо-Фатеева І. В.* Категорія відмови в цивільному праві України / І. В. Спасибо-Фатеева // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 3 (66). – С. 94–105.

21. *Умова В. А.* Дарение, его понятие, характерные черты и место в системе права: сравнительное исследование / В. А. Умова. – М. : Типография В.В. Ислекева, 1876. – 211 с.

Уразова А. А. Юридическая природа категории «отказ».

В статье исследуется правовая природа категории «отказ» в гражданском праве. Рассмотрены и проанализированы научные заключения по вышеупомянутому вопросу с целью его полного освещения с разных сторон. Как следствие, выяснение юридической природы категории «отказ».

Ключевые слова: отказ, сделка, юридический акт, правовая природа, одностороннее волеизъявление.

Urazova H. Legal nature of the category «waiver».

The article examines the legal nature of the category of «waiver» in civil law. Considered and analyzed scientific opinions regarding this issue to its full illumination from different sides. As a result, clarification of the legal nature of the category «waiver».

Key words: waiver, transaction, legal act, legal nature, unilateral expression.